

Рідні Джерела

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЧАСОПИС
ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ Й УКРАЇНИ

1' 2003

ЗМІСТ

Про Українську Всесвітню Координаційну Раду (УВКР)

1

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ: ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Леонід ЗАЛІЗНЯК. Київська Русь – праукраїнська держава

3

Олександр ЖЕЛІБА. Символіка Кубанського краю

5

Українська освіта в Російській Федерації

8

Анатолій НОВИКОВ. Марко Кропивницький і українська культура

9

Станіслав ПОНОМАРЕВСЬКИЙ. Поліські пісенні русалії

14

СТОРІНКИ ЛІНГВІСТА

Культура українського мовлення

16

МЕТОДИКА І ПРАКТИКА

Ніна САВЕЛЬЄВА. Проблема мовленнєвих ситуацій у психології та лінгводидактиці

21

Оксана ПЕТРУК. Функціонально-комунікативний підхід у навчанні української мови

28

Мірка ВЕРБОВИ-ОНУХ. Розвиток мовлення і навчання мови у початкових класах

31

Тетяна ЛОЗАН. Організація роботи з формування українського мовлення першокласників в умовах російськомовного оточення

34

Наталія ПРИТУЛИК. Проблема мовленнєвого розвитку першокласників у педагогічній творчості Софії Русової

36

Микола КУЧИНСЬКИЙ. Дидактичні матеріали до теми “Написання частки *не* з дієсловами”

40

Орієнтовні контрольні роботи з української мови

43

СЦЕНАРІЇ СВЯТ

Наталія ГОРОХОВСЬКА. Як Батьківщина й сонечко над нами, отак і мама на землі одна

44

ІНФОРМАЦІЯ. ПОВІДОМЛЕННЯ

Міжнародний семінар “Удосконалення вивчення предметів українознавчого циклу в школах Російської Федерації”

48

Затверджено Вченою радою Інституту педагогіки АПН України

(протокол № 3 від 18 лютого 2003 р.)

Підписано до друку 12.03. 2003. Формат 60x84/8. Папір офсетний №1. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 5,58. Умовн. фарбовідб. 5,58. Обл.-вид. арк. 6,34. Наклад 300 прим. Зам. № 23-1124
Друк: ВПЦ “Київський університет” ☎ 234-01-05

Освітній науково-методичний журнал «Рідні джерела», № 1, 2003

Періодичність — 1 раз на квартал

Зареєстровано Міністерством інформації України,

серія КВ №3183 від 27.04.1998 р.

Передплатний індекс — 22910

Засновник —

Освітній науково-методичний центр «Україна — діаспора»

За участі:

Української Всесвітньої Координаційної Ради (УВКР)

За підтримки

Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя;

Інституту педагогіки АПН України

Міністерства освіти і науки України;

Редакційна колегія:

Ольга Хорошковська, доктор педагогічних наук, головний редактор журналу;

☎ (044) 290-8371

✉ Адреса редколегії: 01004, м. Київ, вул. Горького, 3-Б

Валерій Рябенко, канд. філософських наук, заступник головного редактора;

Станіслав Пономаревський, канд. філологічних наук, заступник головного редактора;

Доктори педагогічних наук:

Микола Ващуленко, Надія Бібік, Ніла Волошица, Ганна Откович, Марія Шенцилюк

Кандидати педагогічних наук:

Ірина Гудзик, Антоніна Мовчун, Тетяна Коршун

Доктори філологічних наук:

Анатолій Гуляк, Світлана Єрмоленко, Любов Мацько, Людмила Руденко, Володимир Погребенник

Кандидати філологічних наук:

Юлія Солод, Олена Харчук

Літературний редактор — Михайло Солодуха

Комп'ютерний набір, верстка, технічне редагування, макет —
Наталія Яновицька

вправ, спрямованих на оволодіння вокально-дихальною технікою, важливо використовувати спеціалізований матеріал: поспівки, примовки, склясовки, потішки, дитячі народні ігри і т. ін. Ця робота має розпочинатися вже на початку навчального року з виконання вправ на формування правильного дихання.

Уроки української мови є провідними стосовно інших предметів – математики, образотворчого мистецтва, трудового навчання, музики, ознайомлення з навколишнім.

Українська мова, яка дає початок, основу роботи з розвитку мовлення, є центральним предметом. Словникова робота з української мови виконує свою об'єднуючу роль через систему спеціальних комплексів вправ і завдань на матеріалі різних навчальних предметів.

Усвідомлення вчителем першого класу взаємозв'язку і особливостей лексики різних навчальних дисциплін має важливе значення для всестороннього збагачення словника, формування орфоепічних і граматичних умінь, формування вмінь висловлювати думки українською мовою.

Як зазначено вище, провідну роль у цьому процесі відіграють уроки української мови, оскільки вони безпосередньо пов'язані з розвитком мовлення. У зв'язку з цим нами було розроблено міжпредметне тематичне планування уроків, визначено обсяг лексики, що має засвоюватися, граматичні форми, а також норми вимови. Таке планування давало можливість вчителю конкретизувати завдання з розвитку усного українського мовлення встановити тісні міжпредметні зв'язки.

За розробленими нами матеріалами розпочався формуючий експеримент. Спостереження за навчальним процесом дозволило внести певні корективи у планування. Експериментальне навчання засвідчило, що в умовах російськомовного оточення описана організація навчального процесу, коли завдання розвитку українського мовлення комплексно розв'язуються на кожному уроці з усіх предметів, передбачених навчальним планом початкової школи, є досить ефективною, оскільки інтенсифікує процес оволодіння українським мовленням.

ПРОБЛЕМА МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ ПЕРШОКЛАСНИКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

*Наталія ПРИТУЛИК,
аспірантка Інституту педагогіки
АПН України*

Реформування освіти в сучасних умовах вимагає нових підходів до розв'язання проблем, пов'язаних з новими напрямками мовної освіти молодших школярів. Згадуючи у зв'язку з цим загальновідоме твердження, що "все нове – це давно забуте старе", хочеться підкреслити, що деякі ідеї, які пропонуються сьогодні як нові, уже розглядалися (можливо, не так широко або в іншому ракурсі) в минулому видатними представниками педагогічної науки.

Зазначене стосується, зокрема, і проблеми навчання української мови на комунікативно-діяльнісній основі. Саме такий підхід вважається сьогодні найбільш раціональним і доцільним, а для учнів, які зростають в

російськомовному оточенні і приходять до шкіл з українською мовою викладання, не володіючи рідною українською мовою, – навіть "рятівним" у плані оволодіння українським мовленням. Звертаючись до іноземних методик за досвідом навчання мови на комунікативній основі, іноді забуваємо про своїх, українських учених минулого. Між тим, нинішня мовна ситуація в Україні співзвучна з тією, що склалася в 20-х рр. ХХ ст., коли так само гостро, як і сьогодні, ставилася проблема збереження й відтворення української мови та забезпечення опанування її широкими верствами населення, що було пов'язано з боротьбою за державну незалежність.

У зв'язку з цим не зайвим буде звернутися

до спадщини видатної освітянської діячки початку ХХ століття, українського педагога – Софії Федорівни Русової (1856 – 1940 рр.), мрією і найміцнішим прагненням якої було створити національну школу в Україні. Пов'язуючи створення такої школи з процесом пробудження національної свідомості, великого значення на шляху досягнення головної мети навчання в школі (на думку вченої, – це "... виховання здібностей дитини, збудження та зміцнення її сил, щоб зробити їх придатними до життя, наближення кожного учня до ідеалу освіченої людини") С.Ф.Русова надавала опануванню учнями рідної мови, оскільки вона є "... першим засобом, яким керує національна школа". [С.Русова. Вибрані педагогічні твори у двох книгах. Кн. I. – К.: Либідь, 1997. – С.83.] Які ж шляхи засвоєння дітьми рідної мови пропонує великий педагог?

На відміну від своїх попередників та сучасників, які надмірно захоплювалися граматику, а також розвитком писемного мовлення учнів, С.Ф.Русова в навчанні мови рекомендувала йти від усного до розвитку писемного мовлення. Вона була переконаною в тому, що розвивати мовлення дитини потрібно починати якомога раніше, ще задовго до навчання в школі, адже "... вчити грамоті (остаточному чиннику в навчанні мови) можна тоді, коли дитина вже знає свою рідну мову, добре говорить, розуміє інших ..." [С.Русова. Вибрані педагогічні твори у двох книгах. Кн. II. – К.: Либідь, 1997. – С.252.] Цієї ж думки, до речі, дотримується і більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Отже, маємо насамперед подбати про розвиток українського мовлення дітей, які вступають до шкіл з українською мовою викладання не володіючи українською.

Ще півстоліття до виникнення теорії мовленнєвої діяльності, що пізніше була розроблена видатними вітчизняними психологами (Лі.С.Виготський, А.А.Леонтьєв) і яка стала науковим підтвердженням думки про те, що мовлення як засіб спілкування (особливий вид діяльності) може розвиватися тільки в процесі активного користування мовою з метою спілкування, С.Ф.Русова, випереджуючи час, зазначала, що "як ходячи, дитина навчається ходити, так розмовляючи, дитина найкраще навчається мови." [Там же. – Кн. I. – С.213.] Вчена надавала великого значення розвитку

мовлення школярів у всіх видах мовленнєвої діяльності: слуханні-розумінні, говорінні, читанні та письмі.

Слуханням-розумінням української мови С.Ф.Русова радила приділяти багато уваги на всіх етапах її засвоєння. Педагог зазначала: "Дуже важливо, щоб учитель ... читав би чи оповідав дітям твори рідної літератури". [Там же. – Кн. II. – С.250.] Вона переконувала, що мова (так само пам'ять і уява) розвивається як "оповіданнями самої дитини", так і "оповіданнями їй з боку дорослих", адже "в перших вона навчається сама висловлюватися якнайкраще, у других вона набирає нових виразів, гарних слів". Називаючи слухання оповідань "більш пасивним навчанням мови" (порівняно з власними оповіданнями дітей), педагог вбачала його доцільність у справі збагачення словникового запасу, а також розвитку уяви та внутрішнього наслідування, "коли дитина переживає всі радощі і страждання героїв оповідання". [Там же. – Кн. II. – С.61. Кн. I. – С.213.] При цьому С.Ф.Русова надавала перевагу розповіданню, а не читанню вчителем літературних творів, репертуар яких має відповідати віку дітей, а також бути різножанровим і багатотемним. У навчанні слухати Софія Федорівна радила починати із прослуховування найпростіших творів народного епосу, народних поезій – загадок, дум, пісень, пропонувала використовувати народні казки, "... що захоплюють завше дітей чудовою мовою, простотою викладу й правдивою основою думки", звіриний епос, "такий багатий, що знайомить дітей майже з усіма звірятами рідного лісу й рідної хати", оповідання про комах – "їх життя настільки цікавить дітей, що вони захоплюються кожним оповіданням на цю тему чи казкою". До оповідань, дібраних учителем для слухання, С.Ф.Русова ставила такі вимоги: "... форма, мова оповідання повинна бути високохудожньою, або народною, або твір видатного художника, бо тільки в цих творах об'єднуються краса і простота, і через це саме вони цілком можуть захопити дитину, і дитина їх розуміє, себто може їх щиро переживати". [С.Русова. Теорія і практика дошкільного виховання. – Прага, 1924. – С.89.] У справі здійснення повноти впливу художнього твору на емоції дітей педагог великої ваги надавала вчительському таланту оповідати, мові вчителя, його голосу, що має бути "виразним, ясним, гнучким" і був би здатен

передавати "найменші, різноманітні відтінки почуття". [Там же. – Кн. I. С.169.]

С.Ф.Русова дотримувалася думки, що навчання мови "складається не тільки із слухання літературних творів, не тільки з навчання грамоті, а ще з уміння викладати свої думки не тільки в розмові, але й письмом". [Там же. – Кн. I. С.9.]. Видатна освітянка виступала за розширення мовленнєвої практики на уроках рідної мови, вказувала на її обмеженість як недолік, зазначаючи, що "дитині в школі треба давати можли-вість вільно висловлювати свої думки, а не лише слухати свого вчителя, бо досі, звичайно, дітям дозволяють лише зрідка вставляти своє слово чи подавати короткі відповіді, а це має дуже шкідли-вий вплив на розвиток мовлення як вільного виразу дитячої думки". Критикувала вона також і постійні виправлення вчителем мовлення учня під час його розповіді, аргументуючи їхню небажаність тим, що вони переривають хід учнівської думки, "самостійність і конструктивність мислення". [Там же. – Кн. II. С.247.]

На першому етапі навчання української мови вчитель, на думку вченої, "мусить викликати дітей на розмови", в ході яких "вони розповідають йому, як і де живуть, що їх оточує – речі рідного осередку, люди, скотина, птиця, рослини, ... нехай учні розкажуть йому казки, які вони знають, нехай самі складають оповідання про ту подію, яка з ними трапилася". [Там же. – Кн. I. С.9.]. Педагог наголошувала на тому, що вільні оповідання мають складатися дитиною під впливом якогось особистого враження. С.Ф.Русова, застерігаючи педагогів від "неправдивості дитячих виразів, у яких вже не буде відбиватися ані почуття, ані безпосередня думка дитини, а будуть лише механічно, регулярно уставлені слова і перейняті від нас форми, якими дитина сама не пройнята", наголошувала на необхідності "давати дітям волю висловлювати свої враження, свої думки в своїх власних формах, які завжди мають більше яскравості, жвавості, аніж наша суха граматична мова". [Там же. – Кн. II. С.58.] Головне завдання вчителя С.Ф.Русова вбачає в наданні учням якомога більше таких вражень, які б викликали їх на розмову. Вчена вказувала також на те, що і словник дитини має бути безпосередньо зв'язаним із чимось конкретно засвоєним або пережитим нею, а також повним та активно

свідомим. З метою збагачення словникового запасу, особливо на початковому етапі навчання мови, С.Ф.Русова рекомендувала давати учням зачувати напам'ять різноманітні пісні та вірші, в яких через ритм легше запам'ятовуються нові яскраві вирази.

Широкі можливості для розширення мовленнєвої практики, за переконанням вченої, розкривають екскурсії або прогулянки. З цього приводу вона зазначає, що "ніде так, як на екскурсії або прогулянці не говорить так жваво дитина, і тут же набирається багато нових вражень, нових уявлень, слів". [Там же. – Кн. II. С.60.]

Спостерігаючи за живою твариною (наприклад, зайчиком) на так званих предметних уроках, з'ясовуючи (на основі зорових відчуттів – "... розглядають зайчика, його косі очі, довгі вуха, нерівні лапки, ... його зуби", тактильних – "лапають його м'яке хутро") і називаючи у процесі цих спостережень його ознаки, діти аналізують, чому та чи інша з них потрібна зайцю для його життєдіяльності (гострі передні зуби – щоб гризти кору, капусту, тепле хутро – щоб не мерзнути взимку, довгі задні лапи – щоб швидко стрибати, рятуючись від ворогів), далі – пригадують інших звірят, яких вони знають, порівнюють їх з зайчиком (знаходять подібні і відмінні риси). Таким чином, розвиваючи мовлення та збагачуючи словниковий запас учні одночасно спостерігають, аналізують, зіставляють, порівнюють, тобто розвивають мислення, розширюють уявлення про навколишній світ.

Отже, С.Ф.Русова була переконана, що мовленнєві вправи мають не тільки розвивати мовлення, але й сприяти, водночас, і розвиткові пам'яті, і уяви, і фантазії, і мислення, сенсорної та емоційної сфер дитини, тобто – бути *розвивальними*. Наприклад, пропонуючи учням скласти оповідання за малюнком або серією малюнків, педагог рекомендує проводити цю роботу так: "...малюнки поступово ускладнюються: спочатку дитині показується малюнок, де намальовано всього одну якусь істоту – дитину, собаку, кішку. Дитина має розповісти, що вона про неї думає, як уявляє собі те становище, в якому її намальовано. Діти спочатку можуть звернути увагу на предмети та їх рухи...", – отже, спершу відбувається розвиток мовлення та уяви учнів, "... згодом дається на малюнкові кілька істот, і дитина має зрозуміти їх взаємні відносини", тобто здійснюється роз-

виток уваги, спостережливості, аналізу, фантазії. Під час організації такої роботи наголошується на важливості поступового проходження її етапів, С.Ф.Русова виступає проти форсування процесу формування дитячої думки, вимоги термінового складання казки дитиною, оскільки "...це дуже залежить від настрою дитини, від її *індивідуального* складу". [Там же. – Кн. I. С.247].

У своїх працях С.Ф.Русова звертала увагу на те, що процес використання мови з комунікативною метою є досить складним, оскільки він являє собою не тільки передачу думки однією людині іншій, а й збуджує у другій її власну думку, викликає певну реакцію у слухача. Спираючись на думку О.Потебні про те, що різні люди часто по-різному розуміють одні й ті самі слова залежно від ситуації, настрою в момент спілкування, С.Ф.Русова зауважувала, що в навчанні мови поряд ідуть два взаємопов'язані але, водночас, різні процеси – *знати* мову і *могти* нею користуватися, знати різноманітні словесні форми, конструкції речень і вміти панувати над ними, доречно вживаючи їх у мовленні.

Серед прийомів розвитку мовлення, як особливо корисний, С.Ф.Русова називала *драматизацію* прочитаної казки або іншого художнього твору, що "захопив учнів своєю красою", оскільки "дуже легко повернути їхню думку на те, щоб вони самі спробували лицедійно переказати його". Цей вид роботи педагог вважала ефективним засобом активізації пасивного словника дітей, бо під час драматизації відбувається "переймання тільки що вислуханих слів, виразів із розмови, і утворення

своїх власних, відповідних тим або іншим особам – героям оповідання, яких вони з себе видають". [Там же. – Кн. I. С.213]. У процесі організації інсценування прочитаних казок (спочатку таких простих як, наприклад, "Ріпка", "Рукавичка") С.Ф.Русова пропонувала вчителям триматися якогось із двох шляхів: "або вивчення учнями своїх виразів, рольових слів напам'ять, у процесі чого їхній словник збагачується літературними словами, або діти самі за кожну дійову особу кажуть своїми власними словами й виразами, що викликає в них словесну творчість, уміння знайти слова, характеристичні для кожного моменту. Для кожного героя", тобто педагог не вважала за обов'язкове вимагати дослівного декламування слів ролі, обґрунтовуючи це тим, що "діти самі знайдуть слова, коли твор художній і захопить їх". [Там же. – Кн. I. С.170, 12-13]. Учена зауважувала, що в такий спосіб учні непомітно навчаються виразно говорити. Аналогічного значення для розвитку мовлення учнів у педагогічній спадщині С.Ф.Русової надається підготовці та влаштуванню учнями вистав театру ляльок.

Аналіз частини педагогічного доробку С.Ф.Русової, викладеного в працях "Нова школа" (Київ, 1917 р.), "Дошкільне виховання" (Катеринослав, 1918 р.), "Теорія і практика дошкільного виховання" (Прага, 1924 р.), "Дидактика" (Прага, 1925 р.), "Нові методи дошкільного виховання" (Прага, 1927 р.), дозволяє визначити її *підходи* до навчання мови як такі, що *ґрунтуються на мовленнєвій діяльності*, а це означає, що вони не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Шановні читачі!

Просимо Вас здійснити рейтингову оцінку статей з методики навчання української мови за 12-бальною системою. При цьому необхідно врахувати:

- новизну проблеми;
- науковість її висвітлення;
- практичну важливість для вчителя.

Дякуємо за співробітництво!

Редколегія